

Den ptolemæiske Sarapis-kult og dens grundlæggelsesmyte¹

af Bjørn Paarmann

Den vigtigste konsekvens af Alexander den Stores erobringer var helleniseringen af området fra det nuværende Tyrkiet i vest til Afghanistan i øst og syd; men påvirkningen gik også den anden vej, idet handelsgoder, der tidligere havde været ukendte eller sjældne, nu i langt højere grad blev tilgængelige, ligesom også nærorientalske religioner begyndte at appellere til grækerne. Blandt de nye guddomme, der blev føjet til de gamle, olympiske, finder vi en ægyptisk gruppe: Isis, hendes bror og ægtemand Sarapis, deres søn Harpokrates, og Isis' tjener Anubis — en gruppe som kaldtes *theoi synnaoi, de tempeldelende guder*. Disse fire guder havde forholdsvis stor succes i det hellenistiske Grækenland, men var til gengæld de eneste af de mange hundrede ægyptiske guder, som blev 'eksporteret' nordpå (hvis vi ser bort fra Ammon, der kun er sporadisk atteret i hellenistisk tid).²

Alexander den Store åbnede såvel handelsruterne som bevidstheden om det fremmede, men det betød ikke, at grækerne blev modtagelige for hvad som helst — og da slet ikke for guder i dyreskikkelse, som de fleste ægyptiske guder var. Det er nok grunden til, at det kun var Isis, Sarapis, Harpokrates og Anubis, der kunne accepteres, og endda først efter at deres ydre var blevet helleniseret i form af en

-
1. Gorm traf jeg første gang, da han var censor og senere ekstern lektor ved det daværende Institut for Græsk og Latin; men jeg lærte ham først rigtigt godt at kende, da han, sammen med Bent Christensen, var min vejleder under praktisk pædagogikum på Helsingør Gymnasium, et forløb som jeg kun har gode minder fra. Umiddelbart efter spillede Gorm en afgørende rolle for, at jeg kom i gang med min PhD: Efter en måned i Athen brød min bærbare sammen, hvorpå han spontant tilbød, at jeg kunne låne hans. Jeg trækker stadig på Gorms store viden, når jeg bruger Nationalencyklopediens artikler om antikken som forberedelse til min universitetsundervisning i Schweiz, hvor jeg bor i dag. Gorm er næst efter Mogens Herman Hansen den, der har leveret flest artikler til dette værk. Det er derfor en stor ære og fornøjelse at kunne bidrage til Gorms festskrift med en artikel, som er en del af mit forskningsprojekt, *The Origins of the Antithesis East-West* ved universitetet i Heidelberg; og jeg håber, at filologen, religionshistorikeren og hellenismeforskeren Gorm vil finde den spændende. Jeg vil gerne takke Theodor Harbsmeier, som har læst korrektur på en tidlig udgave; tak også til Thomas Heine Nielsen og Erik Barfoed for god hjælp.
 2. Magie 1953, 164-6.

fuldstændig traditionel græsk ikonografi, men også igennem en nyfortolkning af deres virkeområder. Disse tempeldelende guder blev af grækerne lige fra begyndelsen opfattet som ægyptiske, og de fascinerede og tog næring fra de forestillinger, man gjorde sig om Ægypten — også selvom de ikke længere havde meget med deres oprindelige ophav at gøre, og ægypterne ikke kunne genkende dem i deres nye skikkelser.³ I det følgende vil jeg analysere kilderne til Sarapis, og forsøge at give en sandsynlig forklaring på, hvornår, hvordan og hvorfor han blev til.

Der er forholdsvis mange antikke passager om Sarapis, og skønt de ofte modsiger hinanden, og flere forfattere endda viderebringer indbyrdes modstridende teorier om kultens opståen, så fører de fleste traditioner ham tilbage til den ægyptiske døds gud Osiris og dennes verdslige personifikation, Apistyren.⁴ Ægyptologerne bekræfter, at den tidlige form af navnet Sarapis: Oserapis, kun kan komme fra det ægyptiske navn for Osiris-Apis, *Ws|r-Hp* (Osor-Hapi).⁵

Det står altså klart, at Sarapis har sin oprindelse i Osiris-Apis, men hvornår skete hans omformning og hvorfor? Ifølge et vedholdende rygte var det Ptolemaios 1., der skulle have omskabt Osiris-Apis, en menneskekrop med et tyrehoved, til en ældre, skægget mand. Formålet var efter sigende at “tilvejebringe en guddom, som grækere og ægyptere kunne være fælles om”,⁶ og måske også at Sarapis skulle tjene ægyptiske propagandaformål i Middelhavet. Det sidste er der som sådan ikke noget belæg for, men det er blevet læst ind i de antikke kilder, der fortæller, hvordan Ptolemaios skabte et nyt kultbillede til Sarapis.⁷ At formålet skulle have været at samle grækere og ægyptere, er overbevisende blevet tilbagevist allerede for et halvt århundrede siden af P.M. Fraser, der påpegede, at ægypterne fortsat kun dyrkede Osiris-Apis og ikke Sarapis, og at kulten var langt mere populær i den ægæiske verden end i Ægypten.⁸ Desuden mangler vi anden evidens for, at det skulle have

3. Huß 1994, 65; Assmann 2000, 29-45; Borgeaud & Volokhine 2000, 60.

4. Diod. Sic. 1.25.1; Plut. *De Iside et Osiride* 28 = 362B, *ibid.* 29 = 362D16; Klemens af Alexandria, *Protreptikos* 4.48.1-6; Kyrillos af Alexandria, *Mod Julian* I.521.13.

5. Borgeaud & Volokhine 2000, 55 og Quack 2001 og 2012.

6. Bricault 2008. Se også J. Podemann Sørensens artikel “Serapis” i *Nationalencyclopædien* og Ellis 1994, 29.

7. Huß 1994, 65 giver henvisninger til U. Wilcken og andre for denne opfattelse.

8. Fraser 1960.

været de første Ptolemæeres politik at forsøge at forene de to befolkningsgrupper.⁹ Samme Fraser kunne et par år efter også sandsynliggøre, at propagandateorien ikke holder, fordi kulten blev udbredt af enkeltpersoner og ikke nødvendigvis i områder, der var under ptolemæisk dominans. Kulten havde tværtimod succes i Ptolemæisk fjendeland, og Fraser konkluderede, at Ptolemaios må have haft til hensigt at skabe den statsgud, beboerne i Alexandria manglede, efter at de havde forladt deres respektive *poleis*.¹⁰

Men spørgsmålet er, om vi kan sætte vores lid til, at Sarapis fik sit nye navn og form under Ptolemaios 1., og at det skulle være sket i Alexandria.¹¹ For at svare på det, må vi først danne os et overblik over, hvad hovedkilderne fortæller. Den første er Tacitus (56-117 e.Kr.) *Hist.* 4.83-84 (ca. 100):¹²

83 Gudens oprindelse er aldrig tidligere blevet behandlet af vore forfattere.¹³ De ægyptiske ypperstepræster fortæller følgende.¹⁴ Da Ptolemaios, som var den første makedonske konge, der konsoliderede makedonernes magt i Ægypten, var i færd med at etablere mure, templer og kultsteder i det nyligt grundlagte Alexandria, viste en usædvanligt smuk og overnaturligt stor, ung mand af sig for ham, mens han sov, og befalede, at han skulle sende de mest trofaste blandt sine venner til Pontos for at hente hans [sc. den unge mands] statue hjem; det ville bringe kongedømmet lykke, og det sted, som modtog statuen ville blive stort og berømt. Derpå så han den samme unge mand stige til himmels i en ildsøjle. Dybt rystet over denne mirakuløse forudsigelse for-

-
9. Barclay 1996, 25; Buraselis 2008, 294; Morrison 2010, 760 mener, at ægyptere og grækere levede under apartheidlignende forhold, *pace* Manning (2010, 64 note 20 og 178 note 48), der dog også siger, at befolkningerne dagligt brød den officielle adskillelse og mødtes.
 10. Fraser 1960, 1967 og 1972, 246-76, især 251-2. Huß 1994, 65. Magie 1953, 169 havde allerede skrevet: "The cult of Sarapis at Alexandria was evidently intended by Ptolemy I to provide a patron-deity for his new kingdom." Men Fraser mente, at kultens formål også var at binde befolkningerne sammen.
 11. Bricault 2008 påpeger, at Memphis var samlingspunkt for Isis- og Sarapis-kulten både før og efter Ptolemaios 1.
 12. Fauth 1997 *comm. ad loc.* og Borgeaud & Volokhine 2000, 43 for dateringen. Denne og alle følgende oversættelser er mine egne.
 13. Tacitus må mene de romerske forfattere, cf. Heubner 1997 *comm. ad loc.*
 14. Tacitus bygger sandsynligvis på en indirekte og allerede fiktiv tradition, Fauth 1997 *comm. ad loc.*

talte Ptolemaios om sit natlige syn til de ægyptiske præster, for de var vant til at tyde den slags. Men da de var aldeles uvidende om Pontos og om fremmede lande, spurgte han atheneren Timotheos af eumolpidernes slægt, som han havde tilkaldt fra Eleusis som ypperstepræst for de religiøse ceremonier, hvilken religion og hvilken guddom det kunne være. Timotheos forhørte sig hos dem, der tidligere var sejlet til Pontos, og erfarede, at der dér var en by ved navn Sinope, og ikke langt derfra et tempel, som ifølge en gammel lokal tradition tilhørte Jupiter Dis [Pluton]; for i nærheden stod en statue af en kvinde, som mange kaldte Persefone. Men da Ptolemaios, der ligesom alle andre konger var let at gøre bange, igen følte sig sikker, blev han mere optaget af nydelse end fromhed. Han blev efterhånden ligeglad og vendte sin opmærksomhed mod andre forehavender, indtil det samme syn, men nu endnu mere skræmmende og truende, forudsagde hans og rigets undergang, hvis ikke de givne ordrer blev efterkommet. Derfor befalede kongen, at der skulle sendes gesandter og gaver til kong Scydrothemis, som dengang regerede over befolkningen i Sinope, og han gav gesandterne ordrer til at rådspørge den pythiske Apollon, før de sejlede ud. Vejret var gunstigt, og orakelsvaret var utvetydigt. De skulle tage af sted og hente statuen af hans [den unge mands] far, men efterlade søsterens. 84 Da de kom til Sinope, overbragte de gaverne, anmodningerne og opdraget fra deres konge til Scydrothemis. Denne frygtede, vægelsindet som han var, snart gudens vilje, snart sit modvillige folks trusler, og nu og da skiftede han mening, når han tænkte på gesandternes gaver og løfter. Men Ptolemaios fortsatte med sit forehavende og sine anmodninger i tre år. Han sendte fornemmere og fornemmere gesandter, flere skibe, og endnu mere guld. Da fremtrådte et truende syn for Scydrothemis, som advarede ham om ikke længere at udsætte det, guden havde befalet. Da han stadig tøvede, begyndte forskellige epidemier og sygdomme og himlens åbenlyse og dag for dag voksende vrede at plage ham. Han kaldte folkeforsamlingen sammen og forklarede gudens befalinger, sine egne og Ptolemaios' syn, og de ondt, der true. Folket blev misundelige på Ægypten, frygtede for sig og sine og vendte sig mod kongen og omringede templet. Fra dette punkt bliver beretningen endnu mere forunderlig, da den fortæller, at guden resolut gik om bord på et af skibene, der var trukket op på land. Derefter kommer den bemærkelsesværdige beretning om deres sejlads: De sejlede over det store hav og lagde efter tre dage til i Alexandria. Et tempel, der var en stor metropol værdig, blev bygget

på et sted, som hed Rhakotis,¹⁵ hvor der havde stået et helligt tempel viet til Sarapis og Isis. Dette er den mest udbredte beretning om gudens oprindelse og ankomst. Jeg ved, at nogle siger, at han blev hentet fra byen Seleukia i Syrien, mens Ptolemaios den 3. regerede, mens andre siger, at det var den samme Ptolemaios, der var grundlæggeren, men, at det sted, han kom fra, var Memphis, en engang berømt by og det gamle Ægyptens hjørnesteen. Guden selv blev af mange identificeret som Asklepios, fordi han heler de syge; af andre som Osiris, den ældste gud blandt disse folkeslag; af rigtig mange igen som Zeus, hele verdens hersker; men de fleste gættede ud fra statuens attributter, eller af deres egne uigennemskuelige grunde, på at det var Pluton.

Den anden hovedkilde er Plutarch (ca. 45-120) *De Iside et Osiride* (28-29, 361-362), dateret til 118-120:¹⁶

Ptolemaios Soter så i en drøm Plutons kolossale statue i Sinope, skønt han aldrig tidligere havde hørt om eller set, hvordan den så ud; og den beordrede ham til så hurtigt som muligt at bringe den til Alexandria. Da han ikke vidste, hvor statuen stod, og var i vildrede med, hvordan han skulle finde ud af det, beskrev han drømmen for sine venner, og man fandt frem til en vidtberejst mand ved navn Sosibios, som sagde, at han i Sinope havde set en sådan kolossal statue, som kongen mente at have set. Denne sendte altså Soteles og Dionysios, som efter lang tid og med megen besvær, og ikke uden gudernes hjælp, stjal den og tog den med sig. Da den var blevet bragt hjem og undersøgt, konkluderede drømmetyderen Timotheos og sebennyteren Manethon og deres tilhængere, at det var en statue af Pluton, og med henvisning til Kerberos-hunden og dragen overbeviste de Ptolemaios om, at det var ingen anden end Sarapis; for statuen kom ikke dertil med det navn, men først efter at være blevet bragt til Alexandria fik den navnet Sarapis, som er betegnelsen for Pluton hos Ægypterne. For det er ikke værd at bruge tid på de frygiske skrifter, i hvilke det siges, at Sarapis var barn af Kharopo, Herakles' datter, og Typhon, søn af Aikos, Herakles' søn, og vi bør også forkaste Fylarkhos, når han skriver, at Dionysos, som den første bragte to tyre fra Indien til Ægypten, af hvilke den

15. Alexandria blev kaldt Rhakotis, (æg. byggeplads) cf. Borgeaud & Volokhine 2000, 58 og Quack 2012.

16. Griffiths 1970, 18.

ene hed Apis og den anden Osiris, og at Sarapis skulle være navnet på ham, der holder orden på universet, afledt af *σαίρειν*, som nogle bruger i betydningen istandsætte og smukkesere; for Fylarchos' teorier er tåbelige. Men endnu mere tåbelige er de, der siger, at Sarapis ikke er en gud, men at Apis' sarkofag kaldes sådan, og at der er nogle bronzeporte i Memphis, kaldet glemslens og grådens porte, som når de åbnes ved Apis' begravelse, udsender en dyb og frygtelig lyd, hvilket er grunden til, påstår de, at vi forskrækkes, når vi hører et kobberinstrument. Det er mere fornuftigt, når andre forsøger at aflede navnet af *σεύεσθαι* eller *σοῦσθαι* (da. at jage), og siger, at det betyder, at alting jages med bevægelse. Men de fleste af præsterne siger, at Osiris og Apis er smeltet sammen til én, idet de forklarer og prædiker, at man bør se Apis som materialiseringen af Osiris' sjæl. Men jeg mener, at hvis Sarapis' navn er ægyptisk, så betyder navnet fryd og glæde, hvad jeg kan bevise, da ægypterne kalder deres Glædesfest, *'Σαίρει'* ('smile').

Den tredje forfatter, der leverer en længere passage om Sarapis, er kirkefaderen Klemens af Alexandria (140-215), først i *Proreptikos pros hellenas* 4.48.1-6:

1 Men hvorfor spilder jeg min tid med dette, når jeg kan vise jer, hvem denne store gud [*daimon*] var, der, som vi har hørt, mere end nogen anden blev anset for værdig til at blive æret af alle? Han, om hvem nogle har vovet at sige, at han blev skabt uden menneskers hånd: den ægyptiske Sarapis. 2 Nogle beretter, at han blev sendt som en taksigelse fra indbyggerne i Sinope til Ptolemaios Philadelphos, konge af Ægypten; han vandt dem for sig ved at sende dem korn, da de var udmagrede af en hungersnød; dette kultbillede var en statue af Pluton; og Ptolemaios modtog den, og satte den op på den akropolis, man nu kalder Rhakotis, der hvor Sarapis' tempel blev æret, og som det hellige område ligger lige op til. Hans konkubine, Blitischis, der var død i Kanopos, lod Ptolemaios bringe og begrave under den førømtalte helligdom. 3 Andre siger, at Sarapis var en træskulptur fra Pontos, bragt til Alexandria med pompøs hæder. Isidoros er ene om at sige, at statuen blev bragt fra Seleukos ved Antiochia, hvis indbyggere også var ramt af hungersnød, og som var blevet hjulpet af Ptolemaios. 4 Men Athenodoros [1. årh. f.Kr.], søn af Sandon, ønskede at tilbagedatere Sarapis – jeg ved ikke, hvordan han faldt i den grøft – ved at påvise, at Sarapis var en fabrikeret statue: Han siger, at kong Sesostri af Ægypten efter at have overvundet størsteparten af grækerne, rejste hjem til

Ægypten medbringende nogle dygtige kunstnere; 5 han beordrede dem til at udforme en udsøgt statue af Osiris, der var hans forfader; og den blev udført af håndværkeren Bryaxis (ikke atheneren, men en anden med det samme navn som ham) og han benyttede en blanding af forskellige materialer. For han havde spåner af guld, sølv, kobber, jern, bly og desuden også tin; han manglede ikke én af de ægyptiske ædelstene: Der var fliser af safir, hematit, smaragd, og endelig også topas. 6 Efter at have malet og blandet alle disse ingredienser farvede han statuen han med blå farve – heraf dens mørke tone – og efter at have blandet det hele med det farvepigment, som var blevet tilovers fra Osiris og Sarapis' balsamering, skabte han Sarapis, hvis navn afslører forbindelsen mellem bisættelsen og begravelsen, idet Osirapis er sammensætningen af Osiris og Apis.

og senere i *Stromata* 1.21.106.4-6:

Og Apis, kongen af Argos, byggede Memphis, som Aristippos siger i den første bog om *Arkadiens historie*. Og Aristeas fra Argos siger, at han blev kaldt Sarapis, og at det er ham, som ægypterne ærer. Og Nymfodoros fra Amphipolis, siger i den tredje bog af *Asiens Institutioner*, at tyren Apis, en gang død og balsameret, blev lagt i en kiste (*soros*) og anbragt i templet for den gud, der blev tilbedt dér, og derefter blev kaldt Soroapis, og senere Sarapis efter de lokales skik.

Til sidst har vi Augustins (354-430) beretninger om Sarapis og Apis i *De civitate Dei* (18.5):

På den tid sejlede kong Apis af Argos til Ægypten med sine skibe, og da han døde dér, blev han gjort til Sarapis, den største af ægypternes guder. Varro angiver denne simple grund til, at han efter sin død ikke blev kaldt Apis, men Sarapis: Den kiste, i hvilken den døde lægges, som alle kalder nu kalder en sarkofag, kaldes på græsk *soros*. Og de begyndte at tilbede ham, begravet som han var dér, førend hans tempel var bygget. Og af Soros og Apis blev han først kaldt Sorapis, derefter med en normal bogstavændring, Serapis. Det blev dekretet, at enhver der sagde, at han havde været et menneske, ville blive straffet med døden. Og da der i næsten ethvert tempel, hvor Isis og Sarapis blev

dyrket, også var en statue, der syntes at give tegn med en finger presset mod læberne, til at man skulle tie stille, mente Varro, at det skulle holdes hemmeligt, at de havde været mennesker. Hvad den okse angår, som Ægypten, i deres afgrundsdybe tåbelighed, nærrede til hans ære med enorme mængder lækkerier, så blev den ikke kaldt Serapis, men Apis, fordi de tilbød ham levende og uden sarkofag. Når denne okse døde, søgte og fandt man en kalv af samme farve, dvs. markeret på samme måde med visse hvide pletter; de mente, det var et mirakel og at en guddom havde bragt dem den.¹⁷

De ovenfor citerede passager giver tilsyneladende i alt femten versioner af Sarapis' tilblivelse, men ved nærmere eftersyn bliver det dog klart, at de antikke forfattere blandede kultens oprindelse, navnets (folke-)etymologi, og synkretismer (dvs. de forbindelser, som grækerne knyttede mellem de fremmede guder og deres egne) sammen i én bunke. Nu interesserer vi os kun for Sarapis' oprindelse, og det er i denne sammenhæng uvæsentligt, hvilke græske guddomme han kan ligestilles med. Vi kan også hurtigt glemme de forskellige forsøg på at udlede navnet Sarapis af en græsk substantiv- eller verbalrod; de må skyldes komplet uvidenhed (hvilket forekommer usandsynligt) eller et bevidst ønske om at gøre Sarapis mindre ægyptisk, end han var. Dette ønske kan, som vi skal se, også spores i myten om, at han skulle være skabt af kong Apis af Argos, en teori vi heller ikke behøver spilde energi på at gendrive, da det turde være klart, at Memphis ikke blev grundlagt af en græker. Men teorien indeholder alligevel elementer af det, vi kan betragte som den historiske kerne, nemlig Apis, Memphis og Sarapis. Det samme gælder Athenodoros' beretning om den mytiske farao Sesostris, formodentlig Sesostris 3. (1887-49), som vi kender fra andre antikke forfattere.¹⁸ Ingen farao underlagde sig nogen sinde den mindste smule af Grækenland før ptolemæerne, men at Bryaxis, nemlig atheneren, *pace* Athenodoros, skulle have omformet Osiris og Apis til en chryselefantin Sarapis-statue er slet ikke usandsynligt, og Athenodoros (eller Klemens, det er ikke til at afgøre) kender den rigtige etymologi af Sarapis.

17. For Apistyrems markeringer se Hdt. 3.28 og Borgeaud & Volokhine 2000, 63.

18. Hdt. 2.1.2-3., Diod. Sic. 1.53-59 og Strabon 15, p. 687.

Teorien om, at Sarapis blev bragt til Alexandria fra Seleukia af Ptolemaios 3., som Isidoros iflg. Klemens (*Stromata* 1.21.107) er ene om, kan tilbagevises, da den bygger på en misforståelse: Ptolemaios 3. (246-222 f.Kr.) hjemtog faktisk tempelgods efter den Tredje Syriske Krig, hvilket han blev hædret for omkring 246 f.Kr. i Adoulis-indskriften,¹⁹ og desuden er Sarapis-kultens eksistens allerede belagt i Ægypten mindst elleve år tidligere,²⁰ idet et fragment af Menander († 291) omtaler Sarapis;²¹ Eusebios daterer Sarapis' indførsel i Alexandria til 286,²² under Ptolemaios 1., mens den armenske oversættelse af samme værk giver datoen 277/76,²³ under Ptolemaios 2.²⁴ Desuden citerer Klemens også Nymfodoros fra Amfipolis,²⁵ der i modsætning til alle de andre kilder, han bruger, og som hører til i det 1. (førkristlige) århundrede, var aktiv omkring 300 f.Kr. og derved var Ptolemaios 1.'s samtidige. Selvom også Nymfodoros afleder navnet Sarapis af soros (kiste/sarkofag) og Apis, så ved han dog, at det var tyren Apis, som en gang død og balsameret blev kaldt Sarapis, og det altså omkring århundredeskiftet. Endelig fortæller Macrobius,²⁶ at kong Nikokreon af Kypern († 310) skulle have bedt til Sarapis, og hvis denne beretning rummer en kerne af sandhed, må Sarapis altså have eksisteret så tidligt.

Vi kommer nu til Tacitus og Plutarchs' foretrukne version, nemlig den der angiver Sarapis' oprindelse til Sinope i Sortehavet. Tacitus siger, at det er den mest udbredte beretning af dem alle, og selv Klemens af Alexandria bruger mere plads på den end på de andre. Nogle moderne forskere mener, at det var Sarapis-templet i Alexandrias officielle grundlæggelsesmyte,²⁷ men det modsiges af Plutarchs oplysning om, at de fleste af præsterne mener, at Osiris og Apis er en og den samme, og

19. Bagnall & Derow 2004 no. 26.

20. I et brev dateret til ca. den 12. februar 257 f.Kr. anmoder Zoilos fra Aspendos Apollonios om at bygge et tempel for Sarapis, cf. Austin 2006, no. 301. Se også Fauth 1976, 198 og Huß 1994, 63 og 2001, 241.

21. Menander fr. 130 (Körte & Thierfelder).

22. *Chronikoi Kanones* 211F Helm = Hieronymus *Chron.* 129 Helm.

23. II 120 Schöne = 200 Karst.

24. Magie 1953, 168 og Huß 1994, 63.

25. *Stromata* 1.21.106.

26. *Saturnalia* I.20.

27. Magie 1953, 168.

at Apis materialiserer Osiris' sjæl. Man skal snarere se den på lige fod med de mange andre myter, dvs. som det pure opspind.

Passagerne giver umiddelbart det indtryk, at det var Ptolemaios 1. Soter, som skulle stå bag grundlæggelsen af Sarapis-kulten i Ægypten; men ser man nærmere efter, handler historien kun om statuens oprindelse i Sortehavsbyen Sinope. Det med grundlæggelsen findes ganske vist i det guddommelig påbud, Sarapis giver Ptolemaios i en drøm, og i gudens indgriben, da udsendingene kommer i vanskeligheder på sejladserne nordpå, men også i den omfortolkning, grækeren Timotheos og ægypteren Manethon ifølge Plutarch foretog af statuens identitet: Det var oprindeligt en Pluton-statue, og den græske gud Pluton svarede til den ægyptiske gud Sarapis. Det er netop her, at tingene begynder at blive interessante, for hvis Timotheos og Manethon kunne identificere statuen som Sarapis, må guden have eksisteret før Ptolemaios fik statuen bragt fra Sinope til Alexandria.

Tacitus fortæller ligesom Plutarch, at kultstatuen var blevet bragt fra Sinope i Pontos, den sydøstlige del af Sortehavet, og at Ptolemaios så statuen i en drøm,²⁸ men de to historier om statuens ankomst til Alexandria er også forskellige. Hos Plutarch er rejsen besværlig,²⁹ hos Tacitus problemfri; iflg. Plutarch blev statuen stjålet, mens Tacitus siger, den blev afgivet frivilligt omend modvilligt; hos Plutarch giver guden sig ikke til kende, mens han hos Tacitus i det mindste angiver sit tilhørssted. Og hos Tacitus møder vi, ligesom hos Plutarch, et paradoks, idet Sarapis-statuen blev bragt til Rhakotis i Alexandria, hvor der tidligere havde stået et tempel viet til Sarapis og Isis!

Historien om Sinope er fantastisk og helt usandsynlig pga. de mange mirakuløse elementer, fordi der ikke var nogen konge i Sinope på det pågældende tidspunkt, og fordi det i det hele taget er svært at acceptere, at Sarapis skulle være

28. Plutarch og Tacitus var sandsynligvis afhængige af de samme kilder: Borgeaud & Volokhine 2000, 43.

29. Plutarch fortæller (*De soll. an.* 36 (= *Mor.* 984 A-B)), at Ptolemaios sendte Soteles og Dionysios af sted, men at de efter et uvejr ud for Peloponnes mistede orienteringen, hvorpå en delfin viste dem vej til Kirrha, Delfis havneby, hvorfra de tog til Sinope, ofrede og derpå hjemtog *pluton*-men ikke *kore*-statuen.

kommet fra så fjernt et sted.³⁰ Der er ikke fundet spor af Pluton i Sinope, hverken som statue eller på mønter,³¹ og Strabon fortæller heller ikke om nogen Pluton- eller Sarapis-kult i Sinope, hverken i rejseberetningen derfra eller fra Ægypten.

Beretningen om Sarapis' mirakuløse og natlige åbenbaringer følger ydermere et mønster kendt fra andre beretninger. Athene viser sig for sine præster i Lindos på Rhodos og Isis viser sig for dem, der søger hendes hjælp i forbindelse med sygdom.³² I et brev arkiveret af Zenon 12. februar 257 f.Kr. skriver Zoilos fra Aspendos til Apollonios en højstående embedsmand under Ptolemaios 2. og fortæller, at Sarapis har besøgt ham flere gange, mens han sov, for at fortælle, at han skulle bygge et alter og et tempel. Vi genfinder i brevet mange af de elementer, der er nævnt ovenfor: Den udvalgte undslår sig, rammes af sygdom, lover at udføre foretagendet, bliver rask, udsætter foretagendet igen, bliver syg igen. I Zoilos' tilfælde ender det med, at han skriver brevet til Apollonios for at bede om støtte til bygningen, når han engang er blevet rask igen.³³

De litterære møder mellem regent og guddom havde muligvis rod i den hellenistiske litteratur, men fandt deres endelige form hos de romerske forfattere.³⁴ Det samme gælder overførslen af kultstatuer fra en by til en anden. Ovid fortæller blandt mange andre, hvordan Kybele (*Fast.* 4.1-370) og Asklepios (*Met.* 15.622-744) kom til Rom,³⁵ og det ser ud til, at det er de samme elementer, der går igen i alle historierne: 1) Guden viser sig for en regent, 2) kultbilledet eller guden har selv truffet beslutningen om at ville af sted til sit nye hjem, 3) et orakelsvar bekræfter gudens vilje eller giver yderligere oplysninger, 4) Guden 'bor' i de fjerne nord, og der forhandles med en lokal regent, 5) statuer er i stand til at gå ombord på skibe og på anden vis agere, 6) rejsen går forbløffende hurtigt (Sarapis' rejse fra Sinope til

30. Magie 1953, 168. Sinope havde demokrati i perioden c. 436 til 183 f.Kr., jvf. Avram *et al.* 2004, s.v. Sinope, no. 729 p. 961, og Borgeaud & Volokhine 2000, 45. *Scydrothemis* er et *hapax*.

31. Fauth *op.cit. comm. ad loc.* Borgeaud & Volokhine 2000, 41.

32. Se Harris 2009, 26 for denne episode; *et passim* for græsk-romerske *epifanier* i almindelighed.

33. P. Cairo Zen. II 59168. Se Orioux 1983, 52; Borgeaud & Volokhine 2000, 46-9 med eksempler fra Opous og Delos; og endelig Harris 2009, 26, 164-65 og note 245.

34. Borgeaud & Volokhine, *op.cit.* 42-43 med henvisning til Tacitus, *Hist.* 4.81-82 og Sueton *Vespasian* 7.

35. Schmidt 1909 har samlet alle kilderne til Magna Mater, Asklepios og Sarapis.

Alexandria tager kun tre dage mod de sædvanlige to uger, mens Asklepios klarer turen fra Epidauros til Rom på seks dage), 7) og kultbilledet/guddommen kommer først 'hjem' efter tøven hos regenten eller modstand fra befolkningen efterfulgt af tørke eller andre naturkatastrofer.³⁶

Det kan udelukkes, at Tacitus og Plutarch skulle have brugt en fælles romersk model, da Tacitus jo skriver, at han har historien fra de ægyptiske præster, og den kontekst, som Sarapis-historien optræder i, dvs. slutningen af fjerde og begyndelsen af femte bog, omfatter ægyptiske forestillinger om jødernes oprindelse og Moses' grundlæggelse af Jerusalem. Derfor skal Sinopehistoriens oprindelse søges i det antisemitiske, litterære miljø i Ægypten, og her er grammatikeren Apion af Alexandria et åbenlyst valg.³⁷ Han var samtidig med Caligula, og ifølge Plinius den Ældre (*NH* 37.5) skal han have omtalt en kolossal, smaragdudsmykket statue af Sarapis i værket *Aigyptika*. Sarapis havde i Ægypten tilnavnet Sinopites, som vi ved fra Eustathios (ca. 1115 – ca. 1195), der i scholierne til Dionysios Periegetas skriver *Σινωπίτης δὲ Ζεὺς ἢ ὁ Μεμφίτης· Σινώπιον γὰρ ὄρος Μέμφιδος*, "den sinopiske eller memfitiske Zeus [sc. Sarapis]; Sinopion var nemlig et bjerg i Memphis." Denne højhed på ægyptisk *Se-h-Hapi*, "Apis bolig".³⁸ Apion skulle så bare have ændret navnet Sinopion i Memphis til Sinope ved Sortehavet, som Alexandria faktisk havde forbindelser til, idet Ptolemaios 2. Philadelphos intervenserede i byens favør mod kongen af Kappadokien omkring 275-270 f.Kr.³⁹ Anledningen til denne historiske omskrivning skulle have været Vespasians besøg i Ægypten i 69 e.Kr., hvor Sarapis, ifølge Tacitus og Sueton, gennem tre mirakler meddeler ham, at han skal overtage styret af Romerriget.⁴⁰ Apions *Aigyptika* er således den fælles kilde til Plutarch, Tacitus og Sueton.

Hvis vi støtter os til den litterære tradition, bliver vi ledt på vildspor i vores søgen efter Sarapis' oprindelse, men samtidig kan vi mellem linjerne læse, at Sarapis eksisterede før Ptolemaios, og endelig kan vi se, at Tacitus, Plutarch og de

36. Schmidt, *op.cit.* 89-115 og Borgeaud & Volokhine, *op.cit.* 45-6.

37. Borgeaud & Volokhine 2000, 42-5.

38. Bouché-Lecercq 1902, 22-3. For Hapi som Apis se Borgeaud & Volokhine 2000, 70-1.

39. Hind 1994, 504.

40. Tacitus, *Hist.* 81-82. Suetonius *Vespasian* 7.

ægyptiske præster ikke har været i stand til at undertrykke den viden, man i hvert fald i Alexandria besad om, at Sarapis havde sin oprindelse i Memphis.⁴¹

Det Ægypten, Alexander den Store i en alder af 25 år underlagde sig i 331 f.Kr., var ikke alene et land med et årtusind gammel kultur, men også et land, som grækerne havde haft kontakt med længe. Faraoen Psammetik 1. (664-610) brugte bl.a. ioniske og kariske lejetropper, da han erobrede Deltaet,⁴² og disse tropper blev installeret permanent i Ægypten, først i Pelousion i nordøst og siden flyttet til Memphis af Amasis (570-526),⁴³ hvor de tjente som hans personlige livvagter.⁴⁴ Det var efter al sandsynlighed medlemmerne af de to hovedgrupper, som kaldtes hellenomemfitter og karomemfitter efter deres oprindelse i hhv. Grækenland og Karien og nuværende opholdssted i Memphis,⁴⁵ som efter mødet med den ægyptiske religion havde omformet den ægyptiske Osiris-Apis til Sarapis.⁴⁶ Den ældste græske papyrus, der er fundet i Ægypten, kaldet *Artemisias forbandelse*,⁴⁷ er skrevet på ionisk dialekt af en kvinde med et græsk navn, Artemisia, og en ægyptisk far, Damasis omkring 400 f.Kr. Hun påkalder *Oserapis* og de tempeldelende guder, for at de skal hævne sig på hendes mand, og denne form af gudens ligger i direkte forlængelse af den ægyptiske tradition, som de demotiske kilder viser.⁴⁸ De forskellige hypoteser i den litterære tradition, der lader Sarapis komme fra Sinope, Syrien eller indirekte fra Argos, siger ikke noget om selve gudens oprindelse, men kun

41. Magie 1953, 168-9.

42. Diod. Sic. 1.66.8.

43. Diod. Sic. 1.67.1.

44. Hdt. 2.154. For de før-hellenistiske forbindelser se Perdu 2010 og Tovar 2010.

45. Jacoby mente at Diodorus Siculus brugte Hekataios af Abdera (ca. 360 til ca. 290) *pace* Diod. Sic. 1.69.7. Den eneste forfatter, der bruger termen er Aristagoras *FHG 2 Müller F5: Ἑλληνικὸν καὶ Καρικόν, τόποι ἐν Μέμφιδι, ἀφ' ὧν Ἑλληνομεμφῖται καὶ Καρικομεμφῖται, ὡς Ἀρισταγόρας.*

46. Tovar 2010, 255-6 mener, at disse grækere var blevet udvandet så meget ved Alexander den Stores ankomst, at de ikke spillede nogen rolle i integrationen af de nytilkomne i det ægyptiske samfund. Men deres overlevelse som gruppe er belagt gennem bogruller af den dithyrambiske digter Timotheos (450-360) i en 4.-århundrede grav tilhørende en formodet hellenomemphit, og gennem to hellenistiske indskrifter fra Demetrias i Thessalien (Arbanitopoulos 1909, nr. 89 og 95).

47. Wilcken 1927b.

48. Borgeaud & Volokhine 2000, 68-9, der bemærker at Oserapis her er gud for undervednen, som Osiris. Sarapis kommer i ptolemæisk tid hurtigt til at påtage sig Asklepios' rolle som lægegud.

noget om, hvor han fik sin græsk-udseende statue fra, samtidig med at de forudsætter, at Sarapis allerede eksisterede før Ptolemaios 1.⁴⁹

Ptolemaios 1. skabte altså ikke Sarapis i Alexandria, men han spillede en rolle, for det var ham, der bragte den allerede helleniserede gud fra den gamle hovedstad, Memphis, til den nye, hvor den skulle fungere som skytsgud for indbyggerne og som samlingspunkt – ikke for grækerne og ægypterne – men for de græske kolonister, der kom fra mange forskellige bystater, hvor de havde efterladt deres respektive hovedguddomme. Hellenomemfitterne spillede altså en rolle i integrationen af de nytilkomne, ikke i det ægyptiske samfund, men i det nye, ptolemæiske Ægypten. Og hvis vi kan kæde den hellenistiske Sarapis' opståen sammen med udnævnelsen af Alexandria til Ægyptens hovedstad, så kan han dateres til 329/19.

Vi ved ikke, i hvilken form Oserapis blev tilbedt i Memphis, måske som menneskekrop med tyrehoved, men der er sandsynligt, at det faktisk var Ptolemaios 1., der bad atheneren Bryaxis (født ca. 350), *pace* Athenodoros søn af Sandon, om at give ham en ny, fuldstændig græsk, chryselefantin statue. Denne udlægning støttes af de demotiske og græsk-romerske kilder, og vi undgår problemet med en konge der som en *protos heuretes* skulle have opfundet en ny guddom, hvilket, for os moderne mennesker, i sig selv virker helt usandsynligt og, så vidt jeg ved, ikke har nogen paralleller.

De fantasifulde beretninger, som Plutarch, Tacitus og Klemens viderebringer, er alle sene, mens Nymphodoros' version, der netop giver en historisk beretning om Sarapis' tilblivelse, er nogenlunde samtidig. Det kunne tyde på, at det i begyndelsen ikke blev opfattet som et problem, at Sarapis' kultstatue var ung og at guden var ægyptisk. De senere beretninger og vilde etymologiske forklaringer kan dog læses på den måde, at det i senhellenistisk og især romersk tid blev opfattet negativt, at Sarapis-statuen var skabt af menneskehånd. Ved enten at tilbagedatere statuen til kong Apis af Argos eller at lade statuen komme fra den græske koloni Sinope i Sortehavet fik man løst begge problemer.

Paarmann@uni-heidelberg.de

49. Borgeaud & Volokhine 2000, 75.

Bibliografi

- Arbanitopoulos, A.S. 1909. *Thessalika Mnemeia*, Athen.
- Assmann, J. 2000. "Isis bei den Griechen," i: H.-P. Müller (udg.), *Antike Randgesellschaften und Randgruppen im östlichen Mittelmeerraum*, Münsteraner judaistische Studien 5, Münster, 29-45.
- Austin, M.M. 2006. *Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*. Cambridge.
- Avram, A., Hind, J., Tsetschladze, G. 2004. "The Black Sea Area," i: M. H. Hansen, Th. H. Nielsen (udg.), *An Inventory of the Archaic and Classical Greek Poleis*, Oxford, 924-73.
- Bagnall, R. S., & Derow, P. 2004. *The Hellenistic Period: Historical Sources in Translation*, Malden.
- Barclay, J. M. G. 1996. *Jews in the Mediterranean Diaspora: From Alexander to Trajan (323 BCE - 117 CE)*, Edinburgh.
- Borgeaud, P., & Volokhine, Y. 2000. "La formation de la légende de Sarapis: Une approche transculturelle," *Archiv für Religionsgeschichte* 2, 37-76.
- Bouché-Leclercq, A. 1902. "La politique religieuse de Ptolémé Sôter et le culte de Sérapis," *Rev. Hist. Rel.* 46, 1-30.
- Bricault, L. 2008. Anmeldelse af Borgeaud & Volokhine 2000 i: L. Bricault, *Bibliotheca Isisaca I*, Bordeaux 2008.
- Buraselis, K. 2008. "The Problem of the Ptolemaic Sibling Marriage: A Case of Dynastic Acculturation," i: P. McKechnie, P. Guillaume (udg.), *Ptolemy II Philadelphus and his World*, *Mnemosyne Supplements* 300, Leiden, 291-302.
- Ellis, W. M. 1994. *Ptolemy of Egypt*, London.
- Fauth, W. 1976. "Sarapis-Exkurs (Tac. Hist. 83–84)," i: H. Heubner (udg.), *P. Cornelius Tacitus: die Historien* 4, Heidelberg, 184–206.
- Fraser, P. 1960. "Two Studies on the Cult of Sarapis in the Hellenistic World," *Op. Ath.* 3, 1-54.

- Fraser, P. 1967. "Current Problems Concerning the Early History of the Cult of Sarapis," *Op. Ath.* 7, 23-45.
- Fraser, P. 1972. *Ptolemaic Alexandria*, Oxford.
- Griffiths, J. G. (udg.) 1970. *Plutarch's De Iside et Osiride*, Cardiff.
- Harris, W. V. 2009. *Dreams and Experience in Classical Antiquity*, Cambridge.
- Heubner, H. (udg.) 1976, *P. Cornelius Tacitus: die Historien*, bd. 4, Heidelberg
- Hind, J. 1994. "The Bosporan Kingdom," *CAH2* VI: 476-511.
- Huß, W. 1994. *Der makedonische König und die ägyptischen Priester*, *Historia Einzelschriften* 85, Stuttgart, 58-60.
- Magie, D. 1953. "Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins," *AJA* 57, 163-87.
- Manning, J. G. 2010. *The Last Pharaohs: Egypt under the Ptolemies, 305-30 BC*, Princeton.
- Müller, S. 2009. *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II.* Beiträge zur Altertumskunde, 263, Berlin.
- Morrison, A. D. 2010. "Greek Literature in Egypt," i: A.B. Lloyd (udg.), *A Companion to Ancient Egypt I*, Malden, 755-78.
- Orrieux, C. 1983. *Les paparys de Zenon. L'horizon d'un grec en Égypte au IIIe siècle avant J.C.*, Paris.
- Perdu, O. 2010. "Saites and Persians (664-332)," i: A. B. Lloyd (udg.) *A Companion to Ancient Egypt 1*, Chichester, 140-58.
- Podemann Sørensen, J. 2000. "Serapis," *Den Store Danske Encyklopædi* 17, 117.
- Quack, J.F. 2001. "Serapis," i: *Der Neue Pauly* 11, 445-8.
- Quack, J.F. (Under udarbejdelse. Udkommer 2012) "Sarapis – einige Bemerkungen aus der Sicht eines Ägyptologen," i: N. Zenzen and B. Paarmann (udg.) *The Antithesis Revisited*. Oikumene. Studien zur antiken Weltgeschichte, Berlin.
- Schmidt, E. 1909. *Kultübertragungen*, Gießen.

- Tovar, S.T. 2010. "Greek in Egypt," i: E. J. Bakker (udg.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Chichester, 253-66.
- Wilcken, U. 1927a. "Papyrus-Urkunden," *ArchPF* 8, 63–104.
- Wilcken, U. 1927b. *Urkunden der Ptolemäerzeit (Ältere Funde)*, Berlin.
- Wilken, U. 1927-1957. *Urkunden der Ptolemäerzeit (Ältere Funde)* 2 Bd., Berlin-Leipzig.